

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü

9 MİLLETLERARASI
TÜRK HALK
KÜLTÜRÜ KONGRESİ

TÜRK HALK EDEBİYATI

TÜRKMEN BAŞILARINDA TİRME SÖYLEME GELENEĞİ VE TİRMELERİN DESTAN İCRASINDAKİ ROLÜ ÜZERİNE

Doç. Dr. Halil İbrahim ŞAHİN¹

Giriş

Türkmenistan'da "dutar" adlı müzik aleti ile şiir söyleyip destan anlatan tiplere "baş" adı verilir. Başlar; eğitim, başılığa geçiş, icra alanları ve şekilleri açısından önemli ortaklıklar taşımakla birlikte repertuar açısından farklı özelliklere sahip olabilmektedirler. Hazar ötesi Türkmen boylarında ortaya çıkmış başların hemen hepsi mesleğe dutar çalmayı ve geleneksel ezgileri icra edebilmeyi öğrenerek başlarlar. Bu bakımdan Türkmen başı her şeyden önce bir müzisyendir. Dutar çalma ve ezgileri öğrenme kabiliyeti zayıf olan baş adaylarının gelenekte tutunmaları mümkün değildir. İkinci olarak Türkmen başlarının tamamı "tirme" adı verilen şiirleri icra edebilme yeteneğine sahiptir. Hatta sadece bu şiirleri icra edenlere "tirmeci baş" adı verilmiştir. Tirmeci başların yanında destan anlatan başlardan destan anlatmayı öğrenen veya destan anlatma esasına dayalı bir başlık kolundan/yolundan yetişerek repertuarında destan bulunan başlara ise "dessañçı baş" denmiştir. Kısacası Türkmen başlarının bir kısmı sadece "tirme" adı verilen şiirler söylerken bir kısmı ise hem "tirme" söylemekte hem de destan anlatmaktadır.

"Tirmeci baş" ve "dessañçı baş" adlandırmalarına bakıldığında birbirinden farklı iki tip icra tarzının başlık geleneğinde yer aldığı düşünülebilir, ancak esasında "tirme" söyleme ile destan anlatma gelenekleri arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Gerek destanların tasnifinde gerekse icrasında "tirme" adı verilen şiirlerin önemli bir rolü vardır. Bilindiği gibi Türkmen destanları şiir ve anlatı bölümlerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir yapıya sahiptir. Tıpkı Anadolu sahasındaki halk hikâyelerinde olduğu gibi Türkmen destanlarında da şiirler, müzik eşliğinde icra edilirken olayların nakledildiği kısımlar ise müzik olmaksızın anlatılır. Bir başının destan

1 Balıkesir Üniversitesi, hshahin@balikesir.edu.tr.

anlatabilmesi için, özellikle manzum ve mensur kısımlardan oluşmuş bir destan icrası için “tirme” denilen şiirleri icra etme yeteneğine sahip olması gerekir. Destanların bünyesindeki tirmelerin dışında, tirme söyleme geleneğinin destan icrasında da önemli bir yeri vardır. Bağşılar, destan anlatmaya başlamadan önce icraya “tirme” söyleyerek başlarlar. Neredeyse destan icrası kadar bir zamana denk gelen tirme faslından sonra destan anlatımına geçilir. Tirme bölümünde bağşı, varsa yanındaki “gıcakçı”, kendini destan icrasına hazırlar. Bu hazırlık bağşı tarafından yapıldığı kadar dinleyiciler için de önemlidir. Çoğunlukla toylarda yapılan destan icrası öncesinde dinleyicilerin yerlerini almaları ve destan dinlemeye hazırlanmaları için bu tirme bölümü bir fırsattır. Ayrıca bağşının da dutarının ayarını yaptığı ve kendini şiir söylemeye ısındırdığı tirme bölümü, destan icrasına giriş özelliği gösterir.

Bu bildiri, Türkmen bağşılarının tirme söyleme geleneğine ve tirme adı verilen şiirlerin destan icrasında üstlendikleri rolün tespitine odaklanmıştır. Bugüne kadar Türkmen destanlarının şekil, muhteva, yapı ve işlev özellikleri üzerine önemli çalışmalar yapılmıştır. Hatta “tirme söyleme” geleneği hakkında da bilgi veren araştırmalara rastlamak mümkündür, ancak tirme ve destan icrası ilişkisi üzerinde yeterine durulmamıştır. Bildiride öncelikle Türkmen bağşılarının tirme söyleme geleneğinin esasları belirlenmiş, ardından da tirmelerin destan icrasındaki konumu tespit edilmiştir. Tarihî dönemlerdeki metinlerin yanı sıra güncel verilerin de kullanıldığı bildiride Türkmen bağşılarının tirme söyleme geleneğinin destan icrası üzerindeki etkileri üzerine geçmişten günümüze mukayeseli bir şekilde tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır. Yapılan değerlendirmelerin neticesinde tirme söyleme geleneğinin destan icrasına yaptığı katkının ve etkinin durumunu belirlemeye yönelik sonuçlar elde edilmiştir.

1. Tirme, Tirme Söyleme ve Bahşılar

Türkmen bahşılık geleneğinde farklı kaynaklardan alınmış şiirleri dutarla icra edenlere “tirmeçi bağşı” denir. “Tirmek”, *Türkmen Dilinin Düşündürüşlü Sözlüğü*’nde “yığmak” şeklinde açıklanmıştır. Gulliyev ise kelimenin “toplamak” anlamında olduğunu belirtir (Gulliyev 1985: 26). Daha başka ifade ile derleyen toplayan anlamına gelen tirmeçilik, birtakım bahşının sıfatı haline gelmiştir. Gılicov’un söyleyişiyle “Bunlar eposların, destanların şairlerin şiirlerini derip türkü şeklinde icra ederler. Girman Bağşı, Garlı Bağşı, Nobat Bağşı, Hallı Bağşı, Ödeniyaz Nobat dahi tirmeci bahşılardandır.” (Gılicov 1995: 58). Sadece tirme şiirler söyleyen bahşılar olduğu gibi, hemen hemen bütün destancı bahşılar da tirme söyleme kabiliyetine sahiptirler.

Türkmenlerde bahşıların “tirmeçi” ve “dessançı” olarak ikiye ne zaman ayrıldığı ya da bu ikili durumun ne zamandan beri var olduğu belli değildir. Ancak konuyla ilgili bazı görüşler vardır. Türkmen bahşılık geleneği üzerine 1985 yılında önemli bir çalışma hazırlayan Ş. Gulliyev, Mahtumkulu’nun ortaya çıkışını bu konuda başlangıç kabul eder: “Mahtumkulu’nun ortaya çıkışı ve şiirlerinin büyük halk kitleleri arasında yayılması ile Türkmen bahşıları ikiye ayrılmış ve böylece daha önce söz edilen bahşı-destancılar ve Mahtumkulu’nun şiirlerine ve destanların manzum kısımlarına dayanan şarkıları icra etmeye başlayan bahşı-tirmeciler ortaya çıkmıştır. Sonraki zamanlarda onların repertuarı Seidi, Zelili, Kemine, Mollanepes ve diğer Türkmen şairlerinin şiirlerinin şarkılarıyla zenginleşmiştir. Çoğu şarkı için eski ezgiler kullanılırken kimileri için de bahşı-tirmeciler yeni ezgiler oluşturmuşlardır.” (Gulliyev 1985: 26-27).

Ş. Gulliyev, böyle bir bakış açısını, bahşılıkların repertuarlarındaki klasik şairlerin şiirlerine bakarak oluşturmuş olmalı. Aksi takdirde başta Köroğlu olmak üzere destanlardan alınan tirmelerin izahı mümkün değildir. Diğer bir ifade ile bahşılıklar sadece Mahtumkulu gibi şairlerin şiirlerini icra etmezler Köroğlu başta olmak üzere Türkmen boyları arasında anlatılan diğer pek çok destan ve hikâyelerden aldıkları şiirleri de söylerler. Bu bakımdan bahşılıkların repertuar açısından iki zümreye ayrılmasını Mahtumkulu'nun ortaya çıkışına bağlamak, eksik kalmaktadır. Bunun yerine bahşılık geleneğinin tıpkı aşıklıkta olduğu gibi yeni bir tip olduğunu, öncesinde bu bölgelerde bahşılıkların ataları olan ozanların yaşadığını, bahşılıkların ozanlardan destan anlatmayı miras olarak aldıklarını, ancak yeni şartlar içinde oluşmuş mahlaslı şiirleri de icra etmeye başladıklarını söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu yaklaşım, Türkmen bahşılık geleneğindeki “aydım” veya “tırme” adı verilen şiirler incelendiğinde daha iyi anlaşılmaktadır. Bahşılık geleneğinde şiirler, özel ezgilerle icra edilirler. Bahşılıklar için ezgi, onların ifadesiyle “heñ” daha önemlidir. Onlar açısından yeni bir şiir icat etmek, yeni bir ezgi yaratmak anlamına gelir. Dolayısıyla Türkmen bahşılıkları kendilerine bir mahlas oluşturarak şiir üretmek yerine kendi ezgilerini mahlassız olarak yarattıkları şiirlerle geleneğe dâhil etmişlerdir.

Bahşılık geleneğinde icra edilen tirmelerin/şiirlerin önemli bir kısmı, destanlardan alınmıştır. Köroğlu gibi kahramanlık konulu destanların yanı sıra Kerem ile Aslı ve Tahir ile Zöhre gibi halk hikâyelerinde yer alan şiirler, tirmeci bahşılıklarca söylenmiştir. Bugüne kadar bahşılıklar arasında yaygın olarak bilinen ve bahşılıkların çokça icra ettikleri şiirler, destan ve halk hikâyelerinden alınmıştır.

	Şiirin/Aydımın Adı	Bulunduğu Destan	İcracısı	İcracının Mektebi/Yolu
1	Sen Yetir	Köroğlu	Nurberdi Gulov	Kızılsu Yolu
2	Gızlar	Zöhre ile Tahir	Hocamurat Orayev	Daşoğuz Yolu
3	Bibil Gördüm	Zöhre ile Tahir	Sahı Cepbarov	Aşkabat Yolu
4	Gitsem Gelemen	Zöhre ile Tahir	Orazgeldi İlyasov	Aşkabat Yolu
5	Gülyar	Köroğlu	Mahtumkulu Garliyev	Daşoğuz Yolu
6	Kekiliñ	Sayat ile Hemra	Ata Hudaykuliye	Merv Yolu
7	Aşık Bolmuşam	Gül-Bibil	Garlı İlamano	Merv Yolu
8	Bir Zaman Goygun	Zeynelarap	Ödeniyaz Nobatov	Merv Yolu
9	Yandı	Şahsenem ile Garip	T. Gurbanniyazov	Daşoğuz Yolu
10	Geyme Garanı	Sayat ile Hemra	Nurim Hudayberdiyev	Merv Yolu
11	Nez Eder	Leyla ile Mecnun	Ödeniyaz Nobatov	Merv Yolu
12	Balsayat	Sayat ile Hemra	Nuryagdı Bayramov	Aşkabat Yolu
13	Nehak Ganıma	Hüyrlukga ile Hemra	Şakul Ernazarov	Çarçev Yolu
14	Baba Rövsen	Baba Rövsen	İsa Recebov	Çarçev Yolu
15	Oyan	Zöhre ile Tahir	T. Gurbanniyazov	Daşoğuz Yolu
16	Durnalar	Sayat ile Hemra	Garlı İlamano	Merv Yolu
17	Aslım	Aslı ile Kerem	Nurcemal Andıyeva	Aşkabat Yolu
18	Köne Güzer	Yusuf ile Züleyha	Geldimamed Orazguliye	Aşkabat Yolu

Destan ve halk hikâyesi kaynaklı bu şiirler, bahşılarcaya söylenirken her yolun/kolun belirlediği ezgilerle söylenir. Bu ezgiler ve şiirin icra ediliş tarzı tirme icralarının yanı sıra destan anlatımında da değişikliğe uğramaz. Gelenekte destan kaynaklı bir şiir ne şekilde icra ediliyorsa destan icrası sırasında da bu özelliğini korur. Bu bakımdan tirme söyleme ile destan icrası ve yöntemleri arasında yakın bir ilinti vardır.

Bahşılarcaya Türkmenler arasında söylediği tirme şiirlerin önemli bir kısmı Mahtumkulu'na aittir. Türkmen bahşılık kolları/yolları üzerine yapılan araştırmalarda bahşılarcaya repertuarında yer alan şiirlerin neredeyse yarısının Mahtumkulu şiirlerinden oluştuğu tespit edilmiştir (Orazgılıyov 2014: 41). Bu bakımdan Mahtumkulu şiirlerinin günümüze ulaşmasında bahşılık geleneğinin önem taşıdığı belirtilmek gerekir. Türkmen bahşılık geleneğinde "Mahtumkulucu" olarak tanınan bahşılarcaya da bulunduğunu görüyoruz. Bunlar arasında Garadeli Göklen ve İmetoğlu Gambar, Mahtumkulu şiirlerini söylemeleriyle öne çıkmışlardır. Türkmen bahşısı Palta Ağa'nın verdiği bilgilere göre Gambar bahşı, Mahtumkulu'nun şiirlerini tekrara düşmeksizin iki gece boyunca icra etmiştir (Şamuradov 2000: 178).

Bahşılarcaya Mahtumkulu'nun yanı sıra Şabende, Şaydayı, Mağrupı, Kemine, Gayıbı, Zelili, Seydi, Mollanepes, Meteci, Kâtibi ve Talibi'nin şiirlerini de tirme olarak söylemektedirler (Orazgılıyov 2014: 27-28). Bu etki, 18. ve 19. asırlarda bahşılık geleneğine Andalıp'ın "Leyli-Mecnun", "Yusup-Züleyha", "Zeynel-Arap", "Baba Rövsen"; Şaydayı'nın "Gül-Sunuber", Mağrupı'nın "Dövelyar", "Yusup-Ahmet", "Seypilmelek-Medhalemal"; Şabende'nin "Gül-Bilbil", Mollanepes'in "Zöhre-Tahir" gibi destanların dâhil olmasıyla daha da artmıştır (Orazgılıyov 2014: 30). "Ayrıldım", "Bugün", "Gözler men", "Gerekdir", "Neyleyin", "Har eyler", "Gözel sen", "Her yana", "Mala seretmez", "Bellidir", "Meydan yoluksa" gibi aydımların/tirmelerin sözleri Mahtumkulu'na aittir. Yine aynı şekilde "Zarı bilen", "Nezli yar", "Halım", "Niçik zat sen", "Oyan", "Zöhrecan", "Piyala", "Dağlar" ve "Vahit" adlı aydımların/tirmelerin sözleri de Mollanepes'in şiirlerine dayanmaktadır (Recebov 1995: 12-13).

	Şiirin/Aydımın Adı	Ait Olduğu Şair	İcracısı	İcracının Mektebi/Yolu
1	Babacıklar	Kemine	Orazgeldi İlyasov	Aşkabat Yolu
2	Dag Sayar	Mahtumkulu	Nurberdi Gulov	Kızılsu Yolu
3	Yalandadır	Zelili	Nurberdi Gulov	Kızılsu Yolu
4	Novayı	Nevayî	Ödeniyaz Nobatov	Merv Yolu
5	Heserli	Mahtumkulu	Ödeniyaz Nobatov	Merv Yolu
6	Bellidir	Mahtumkulu	Sahı Cepbarov	Aşkabat Yolu
7	İl Bileni	Mahtumkulu	Paytı Goşcanov	Çarçev Yolu
8	Gözleriñ	Pidaî	Babaniyaz Gurbanov	Merv Yolu
9	Mal Yagşı	Mahtumkulu	Ödeniyaz Nobatov	Merv Yolu
10	Seretmez	Mahtumkulu	Şakul Ernazarov	Çarçev Yolu
11	Kiçi	Pidaî	Nursahat Halsahatov	Merv Yolu

(Guliyev 1985: 118-124)

Tirme şiirlerini Türkmen bahşıları “heñ” adını verdikleri birtakım ezgilerle söylemektedirler (Goçmiradov 2010: 17). Bahışarın tirmelerde kullandıkları “heñ”ler, Türkmen bahşılık kollarını/ yollarını oluşturmuştur. Örneğin Daşoğuz/Yomut-Göklen kolunda/yolunda “Hak Üçin”, “Babam Gammar”, “Oyan”, “Yaşılbaş”, “Sandık”, Torgay Kuşlar”, “Tay Atım”, Dagı men Dagı” ve “Zer Döküler” gibi bu yola özgü ezgiler/heñler bulunmaktadır (Şahin 2011: 186). Damana yolunda ise “Teşnit”, “Ak yüzlü maralım”, “Cigi-cigi” ve “Nar ağacı” gibi ezgiler oluşurken, Ahal-Teke yolu ise “makamlar yolu” olarak bilinir. Bu yolun bahşıları; “Goñurbaş makamı”, “Ayrılık makamı”, “Erkeklik makamı”, “Gökdepe makamı”, “Görogliniñ at oynadış” ve “Hacıgolak” gibi ezgileri kullanırlar. Merv/Salır-Sarık yolundaki bahşılardan da “Garıbım”, “Novay”, “Dilber”, “Hemrayım”, “Ala Gözli”, “Servi Ağaçı” olarak adlandırılan ezgiler kaydedilmiştir (Şahin 2011: 189-190).

V.M. Belyayev, “Türkmen müziği” adlı makalesinde Türkmen bahşılarının oluşturduğu “heñ”lerin ince işçiliğe sahip olduğunu, sesli materyalin çeşitlilik gösterdiğini ve asırlarca işlenmiş zengin bir müzik kültürünün delili olan sıkı ve sıra halinde kullanılan bir kompozisyon sisteminin var olduğunu belirtir. Ayrıca Türkmen müziğindeki bu sağlam yapının ne iptidai ne de en kültürlü halklarda korunabildiğini belirten Belyayev, Türkmen müziğinin özel bir karaktere sahip olduğunu vurgulamıştır (Gulliyev 1985: 8). Büyük oranda bahşılardan oluşturulmuş ve aktarılmış olan Türkmen müziğinin asıl karakteri bahşılık geleneğindeki “heñ”lerde bulunmaktadır. Tirme söyleyen ve destan anlatan bahşılar, bu ezgileri ait oldukları yolun karakterine uygun olarak icra etmeye günümüzde de devam etmektedirler.

Kısacası Türkmen bahşıları, çok çeşitli kaynaklardan, bunlar arasında yazılı kültür dairelerinde yetişmiş şairler ve sözlü kültürde oluşmuş destanlar ve hikâyeler vardır, şiir toplayıp icra edebilmektedirler. Tirmeci bahşılar adı verilen bu bahşılar, hangi kaynaktan alırsa alsın şiir metinlerini kendi yarattıkları ezgilerle bütünleştirmektedirler. Kaynak itibarıyla klasik bir şairin şiiri bahşılık geleneğine geçtiğinde artık başkalaşmaktadır. Bahşılar asırlardan beri söyleye geldikleri ritimlerle bu şiirleri kendilerinin malı haline getirmektedirler. Ustamalı mantığı içinde de değerlendirilebilecek bu şiirler, kaynakları itibarıyla çeşitli olmakla birlikte makam ve icra açısından Türkmen bahşılık geleneğinin asıl karakteriyle aynileşmek ve tek bir geleneği şiirleri görünümü kazanmaktadır. Bu durum sadece tirme söylemede değil, destan anlatma geleneğinde de benzerdir. Tirmelerin özellikle destan icrasıyla ilgisine diğer bölümde daha yakından bakabiliriz.

2. Destan İcrasında Tirmeler

Türk boylarının destan ve hikâye anlatma geleneklerine bakıldığında, destanların ya da hikâyelerin belirli geleneksel ortam ve düzende anlatıldıklarını görmek mümkündür. Türkiye’de âşıklar halk hikâyesi anlatmaya “fasıl”la başlarlar. Çeşitli tür ve şekillerde söylenen şiirlerden oluşan bu fasıl kısmı da hikâye anlatmaya hazırlık işlevini görür. Fasil genellikle bir “divânî” tarzı şiirle başlar, bunu cinaslı bir türkü takip eder. Daha sonra fasılda “tekerleme” adı verilen ikinci bir türkü, cinassız bir koşma, bir destan, Köroğlu’ndan şiirler, bazen bir muamma yer alabilir. Fasil kısmını “döşeme” bölümü izler. Bu bölümde âşık mensur bir tekerleme söyler. Tekerlemedeki olaylar âşığın başından geçmiş gibi nakledilir. Tekerlemeden sonra âşık bir dua eder ve hikâyeye başlar (Alptekin 1997: 26-30). Azerbaycan sahasında anlatılan hikâyelerde de “Ustadname” adlı bir giriş bölümü vardır. Hikâyelerin yapısal bir özelliği haline gelmiş bu bölümdeki şiirler, genellikle sekizli veya on birli koşmalardan ve geraylılardan oluşur. Hikâyenin konusuyla doğrudan ilintili

olmayan bu bölümde öğüt ve nasihat içerikli şiirler yer alır. Şiirlerin sayısı da çoğunlukla üçtür (Alptekin 1997: 32). Özbek bahşıları da destan anlatmaya doğrudan giriş yapmazlar, öncelikle “terme” adını verdikleri şiirleri söylerler. Bahşı, “terme” şiirlerle dinleyiciye aslında “Bu destanlardan hangisi anlatayım?” veya “Ne anlatayım” demek ister (Fedakâr 2003: 69). Kazak destancıları destan anlatımından önce bazı şiirler söylerler. İlk şiir olan “bastav”la anlatıcı, kendini, ustasını ve repertuarını tanıtır. Devamında ise konuyla alakalı veya bağımsız birkaç şiir daha söyler. Bunu ise hayatın geçiciliğini konu edinen “tolgavlar” izler, bu şiirlerden sonra destan anlatmaya başlar. Destandan önce “terme” söyleme geleneği Karakalpak destancılarında da vardır (Reichl 2002: 104).

Türkmen bahşılık geleneğinde destan anlatımı “tirme” bölümüyle başlar. Bahşı, destan anlatmaya doğrudan başlamaz, öncelikle gelenekten alınma ustamalı şiirleri söyler. Bu bölümde bahşının hangi şiirleri söyleyeceği ve şiirin sayısı bahşının ustalığına ve mensubu olduğu yola/kola göre farklılık gösterebilir. Azerbaycan sahasında olduğu gibi üç adet şiir söylemek veya başka bir geleneksel sayıda söylemek mevcut değildir. Tirme bölümü olarak adlandırılan icranın bu kısmı, destanların yapısal bir özelliği olmamakla birlikte destan icrasını yakından ilgilendiren ve çoğunlukla da icra ortamına ait bilgiler ve tutumlar barındıran bir bölümdür. Dolayısıyla Türkmen destan icrasının tahliline tirme bölümünün de dâhil edilmesi gerekmektedir. Kısacası tirmelerin, anlatıcı, dinleyici ve destan metni üzerinde tesiri vardır ve bu tesirin destan geleneğinin tahlili esnasında ele alınması uygundur.

Tirmelerin destan anlatımındaki yerine destancı açısından başlamak yerinde olacaktır. Tirmeleri icra eden ve onların oluşturduğu etkiden yararlanan bahşı için tirmelerin ve destan icrasında başka anlamları ve işlevleri de mevcuttur. Türkmen bahşıları, destan anlatımından bahsederken “yol” kelimesini kullanırlar. Esasında bahşılar, destan anlatmaya başlayarak dinleyicileri bir yolculuğa çıkarırlar. O yüzden bahşılık geleneğinde “yol” ifadesinin önemli bir yeri vardır. Hem destan icrası hem de bahşılarının mensubu oldukları kollar, yol kelimesiyle karşılanmıştır. İzleyenleri veya dinleyenleri yolculuğa çıkarmak, bildiği gibi Türklerin kamlık ya da şamanlık geleneklerinde mevcuttur. Ozan ve bahşı gibi geleneksel tiplerin de bu önceki tiplerden birtakım miraslar aldıkları ve genel karakterinde kamlardan etkiler taşıdıkları çok çeşitli çalışmalarda belirtilmiştir. Türkmen bahşılarının icraya “yol” demeleri ve destan anlatımını yolculuğa çıkarmak olarak kabul etmeleri onların destan anlatımı ile Şamanların kendinden geçer halde yaptıkları yolculuklar arasında bir ilinti olduğunu gösterir. Şamanlar gibi seçilmiş kişiler olan bahşılar, anlatımları ve çaldıkları nağmelerle dinleyenleri bir yolculuğa çıkarır, bu yolculuk Şamanların esrime yolculuğuna benzer. Bahşılar, anlattıkları ile dinleyenleri gerçek dünyanın dışında bir seyahate çıkarırlar. Türkmen bahşısı, destan anlatımına bir törene katılacakmış gibi hazırlanır. Toyda destan anlatacak bahşı, toya temiz bir ruh hali ile gelir, toyun esas unsuru ve onur konusudur. Bahşı toy günü destan icrasından önce toy sahibini tebrik eder, toydaki eğlencelerden uzak kaldığı gibi yemeği de kalabalıkla beraber değil, tek başına yalnız yer. Özellikle Harezmi bölgesi bahşılarında gördüğümüz üzere, destan anlatımından önce bahşı afyon almakta ve bu sayede “yol”a, destan anlatımına daha kolay girmektedir (Kominek 1997: 75-76).

Bahşı, kalabalığın orta yerinde, merkezi bir konumda kendisi için hazırlanan yere oturur, ev sahibine, iyi dileklerde bulunur ve icraya başlar. Eğer toya katılan bahşı sayısı fazla ise onlara

birer “aydım” söylenir ve kim daha başarılı olursa ona destan anlatılır (Şamuradov 2000: 189). Destan anlatımı, bağşı ve dinleyiciler için eğlence amaçlı bir toplanmadan daha öte anlamlara sahiptir. Aslında destan anlatımıyla bağşı, şamanın uzak dünyalara ve olağanüstü varlıklara ulaşma yolculuğuna benzer bir yolculuğa çıkar, kendisiyle birlikte etrafındakileri de bu yolculuğa dâhil ettiğini kullandığı müzikten anlayabiliriz. Bu yüzden Türkmen bağşıları destan anlatımına “yol” demektirler. Bağşı, yola girerek yükselmeyi icra esnasında çaldığı dutarın perdelerini yükselterek yapar. İcranın başında bağşı, dutarın akordunu mümkün olduğu kadar düşük tutar, alt perdeleri kullanır. Vakit geçtikçe ses perdelerini yarım ya da çeyrek ton yükseltir, bu da dinleyicileri memnun eder. Dinleyiciler, anlatımın güçlenmesini ve bir an önce anlatı atmosferine girmeyi isterler. Yaygın inanışa göre bir bağşı icra esnasında yedi kez dutarının akordunu değiştirmelidir, ancak bu sıra her zaman dikkate alınmamış ve değişen sıklıklarda akort yapılmıştır. Türkmen bağşıları icra esnasında genellikle 1. Düşük (Telin en güçsüz hali), 2. Orta (Telin orta ayarda çekimi), 3. Yüksek (Yüksek, güçlü ayarda) olmak üzere üç çeşit akort kullanırlar. Bu üçlü akort aslında icranın/yolculuğun üç aşamasına denk gelir. İlk aşama yola girişe hazırlığı ve yola girişi, ilkinden daha uzun süren ikinci aşamada esrimeye/yolun sonuna ulaşmak için gerekli kuvvet toplanır ve üçüncü bölümde sona ulaşılır. Bu durumu, destanlarda icra edilen şiirlerin tonlarına baktığımızda da görebiliriz. Bağşısının şiirleri, belirli bir sıra ile tertip edilmiştir, bir sonraki şiir, bir öncekinden daha güçlü bir ezgi ile söylenir. (Kominck 2005: 246-247, Kurbanova 2000: 121-122). Vambery’nin kayıtlarında da buna benzer bir ica tasviri vardır. Etrek civarında şahit olduğu icrada, bağşının etrafına gençler toplanmış, kahramanlık konulu şiirler dinlemektedirler. Bağşı önce dutarı yavaş çaldığı gibi ses tonunu da oldukça düşük tutmuştur. Bağşı, dutarını tam olarak ayarlayıp ısındıktan sonra hem dutarın hem de kendi sesini yükseltmiş, şiirde anlatılan savaş sahnelerini hem bağşı hem de dinleyiciler yaşamaya başlamıştır. Heyecandan külahlarını yere vuran gençler, saçlarını yolup sanki kendi kendileriyle mücadeleye girişmişlerdir (Abdillayev, 1996: 115).

Türkmen bahşılarının destan icrasını dinî bir ayin olarak nitelendirmek mümkün değildir, ancak dinî ve büyüsel ayinleri icra eden tiplerin yöntemlerini bahşılarının da kullandıklarını söyleyebiliriz. Örneğin bahşı tirme kısmındaki şiirlerinden birisinin dini içerikli olmasına dikkat eder. Bu şekilde destancı zor bir işe veya yolculuğuna başlamadan önce Allah’a dua ederek rahatlama ve dinî boyuta sığınma yolunu tercih eder. Bahşı, tirme bölümündeki ezgiler ve şiirlerle kendini aşkınlığa ulaştırırken bu hale dinleyicileri de çekmektedir. Dinleyicilerle birlikte bahşı sıradan zamanı ve mekânı aşarak olağandışı bir dünyaya geçişi sağlar. Bu geçiş sağlandıktan sonra destan anlatmaya başlayabilir. Bu bakımdan “tirme” şiirler, bağşının destan anlatmaya ruhen hazırlanmasını da sağlar. Müziğin ve şiirin havasına giren bahşı, destan anlatmaya hazır hale gelir (Seyitmıradov 1976: 11).

Bahşı, psikolojik açıdan hazırlığı tirme bölümünde yaptığı gibi fiziksel olarak da bu bölümde icraya hazır duruma gelir. Bağşı, “tirme”leri söylerken dutarının akordunu ve sesini kontrol eder. Ses tellerini ve ellerini ısındırır. Hem bahşının hem de dutarın destan icrasına hazır olması önemlidir. Bahşılar destan anlatırken unutkanlıktan veya şiiri yanlış icra etmekten çekinirler. İcrada yanlışlık yapan destancı, bahşılığın pirlerinden mutlaka bir karşılık geleceğine inanırlar. Çoğunlukla bir musibet olarak ortaya çıkan bu duruma düşmemek için bahşı, destan anlatmaya hazır bir halde başlamak ister. Kısacası “Tirme” şiirler bittiğinde bağşı artık terlemeye başlamış

ve ısınmıştır. (Şamuradov 2000: 189). Artık bahşı, yolculuğa, yani destan icrasına hazırdır.

Destancılar tirme bölümünde söyledikleri şiirlerle repertuarlarını tanıttıkları gibi hangi destanı anlatacaklarını karar verirken dinleyicinin nabzını da tutarlar. Tirmeleri Köroğlu destanını ağırlıklı söyleyen bir bahşı, büyük oranda Köroğlu kollarını bilirken Garip'ten veya Kerem'den şiirler söyleyen bahşı ise Türkmenlerin tabiriyle aşk destanlarına da halk hikâyelerine hâkimdir. Dinleyici de bahşının destan açısından yatkın olduğu alanlardan bir destanı anlatmasını isteyebilir. Bu bakımdan esasında tirme bölümü, destancı ile dinleyicilerin tanıştıkları ve birbirlerini daha iyi tanıdıkları bir bölümdür. Karşılıklı talepler doğrultusunda icrada hangi destanın anlatılacağı tirme bölümünde açıklık kazanır. Daha önceden dinleyenler de anlatıcı da hangi destanın icra edileceğini bilmeyebilir. Doğaçlama bir ortamda söylenen bir tirmenin etkisiyle, bahşının yönlendirmesi veya dinleyicilerden gelen isteklere bağlı olarak bahşı destan anlatına geçer.

Bahşı, söyleyeceği destanı tirme bölümünde belirlediği gibi destan anlatımının başlayacağına dair bilgilendirme ve uyarılarını da burada yapar. "Tirme"leri söyleyen bahşı, destan anlatımına geçmeden önce destan anlatımının birazdan başlayacağını bildirebilir. Bayar Bahşı, tirme bölümünde bir ara durarak "Âşıkların hiçbirini daha hatırlayamıyorum. Şasenem de Ezber Hoca da Âşık Garip'i arıyor. Onlar Garip'i buluncaya, Hüyrlukga ve Hemracan görününceye kadar yine biraz daha şiir söyleyeyim, belki o zaman âşıklar da görünür. Görünmezlerse "gıcakçı"ım Esen can ile birlikte onların peşine düşeriz." der ve şiir söylemeye devam eder. Bu arada dinleyiciler de birbirlerine destan anlatma vaktinin yaklaştığını söylerler (Seyitmıradov 1976: 77). Bir süre sonra bahşı, "Garip'ten de, Şasenem'den de, Hoca'dan da haber yok. Sanki bunlar kaçtı. Onlar olmadan bu toyu geçirmek olmaz. Ben onları arayayım, belki bulurum." der ve destan anlatmaya başlar (Aşırov 1992: 130).

Tirmeler, destancının yanı sıra dinleyiciler için de hazırlık safhasıdır. Destanlar, Türkmenlerde çoğunlukla toylarda anlatıldığından tirme kısmı, destan dinleyicilerinin yerini aldığı ve toy sahibinin ikramlarını yediği ve içtiği bölüm olarak görülebilir. Destan anlatmaya kadar icrayı izlemek isteyenler ihtiyaçlarını giderir ve destancıyı duyabileceği bir mevkide yerini alır. Diğer bir ifade ile bahşı, tirmeleri bitirdiğinde dinleyiciler dikkatle ve sessizce destanı dinleyebilecek bir hale gelmiş olurlar. Destan anlatmaya başlamadan önce bahşı, bu şiirlerle dinleyicisine adeta ders verir. Onları düzene, sessizliğe ve saygıya davet eder. "Tirme"ler, genellikle Mahtumkulu'ndan ve Köroğlu'ndan alınma şiirlerdir. Öğüt ve nasihat verici bu şiirler, insanın meclis içinde nasıl hareket etmesi gerektiğini, değerli insanının niteliklerinin neler olduğunu, doğru ve yanlışları, güzeli ve çirkini anlatırlar. Bu şekilde dinleyiciler, iyi bir dinleyicinin meziyetlerini de öğrenmiş olurlar ve bunlara riayet ederler:

Adam bolup adam gadrın bilmeyen

Ondan yine otlap yören mal yağşı

Sözlegende söz manısın bilmeyen

Ondan yine sözlemeyen lal yağşı

Her kimin özüne Müsürdir cayı
Yadından çıkmayı bayramı toyı
Can sağlığın bolmaz hiç deni tayı
Ağşam yatıp ertir şükrün kıl yağşı

Bir bivefa yara gülüp bakandan
Şirin canı ışk oduna yakandan
Yat illerde mısapırlık çekenden
Ursa, sökse horlasa da il yağşı

Hudayım saklasın şerden, gahardan
Minnetli aş acı bolar zeherden
Ey yaranlar biz bazarsız şeherden
Ondan ki bir gurap yatan çöl yağşı

Magtımğulı sözlegın sen her bapdan
Bu dünya tutdurmaz çüyrükdir düypden
Anırsı gelmeyen gurı, boş gepden
Ondan ki bir şuvlap ösen yel yağşı (Miradov 1992: 53)

Mahtumkulu'nun "Yağşıdır" ayaklı şiirini icra eden bahşı, aslında "Ey ahali, herkes elinden geldiği kadar iyilik yapmalı. İyilik et, deryaya at, su bilmese balık bilir, balık bilmese Halık bilir, derler. Dünyada insandan geriye iyi nam kalır. Edep herkese lazımdır. Edep, akıllı adamın başına talih kuşunu kondurur." demektedir. Nasihat içerikli olmanın yanında bu tirmeler esasında insan üzerine felsefi düşünceleri de tartışmaya açmaktadır (Orazgılıyov 2014: 26).

Tirmelerin anlatıcı ve dinleyici üzerinde olduğu kadar destan metinlerinde de tesirlerinin olduğu söylenebilir. C. Kurbanova'nın da belirttiği gibi destan anlatımı, genellikle "tirme aydımları" denilen ve konu bakımından anlatı ile alakası olmayan beş veya altı şiirler başlar. Bu şekilde destan anlatımına başlamak, Türkmen bağışları için değişmez bir kural haline geldiği gibi Türkmen

destanlarının yapısal özellikleri arasında da yer almıştır. Ş. Gulliyev, tirmelerin destan icrasındaki yerini ve destanlardaki şiirlerin tirme geleneğine geçişiyle ilgili şu tespitleri yapmıştır: “Bahşılar, tirmeci bahşı ve destancı bahşı olmak üzere ikiye ayrılmasına rağmen tirmeci bahşılardan şarkıları ve destanların şarkı kısımları makam-ton, metroritmik ve kompozisyon kuruluşları yönüyle aslında birbirlerinden ayrılmazlar. Bunun yanında tirmeci bahşılar ve sıklıkla da destancı bahşılar, destanların şarkı kısımlarını ayrı birer şarkı olarak da kullanabildikleri gibi tam tersi de olabilmekte ve pek çok tirmeci bahşı şarkısının ezgisi destan icrasında kullanılabilir.” (Gulliyev 1985: 28). Özellikle Mahtumkulu’nun şiirlerini destanların bünyesine alarak icra etmek, pek çok Türkmen bahşılık kolunda/yolunda mevcuttur. Teke, Sarık-Salır ve Ersarı yollarında bu gelenek oldukça güçlüdür (Orazgılıyov 2014: 27).

Türkmen destanlarının şekil açısından manzum ve mensur kısımlardan oluştuğu göz önünde alındığında tirmelerin değeri daha iyi ortaya çıkar. Bilindiği gibi mensur kısımlar, olayların nakledildiği, manzum kısımlar ise şiirlerin dutarla ve belli ezgilerle icra edildiği kısımlardır. Gelenekte müstakil halde icra edilen bir şiir, destan bünyesine alınabildiği gibi, bir destandan kopan şiir tirmeci bahşılarda müstakil olarak icra edilebilir. Tirme şiirleri destan bünyesinde de yapısını ve ezgisi büyük oranda korur. Dolayısıyla destancı bahşılardan tirme söyleme geleneğinden bahşısız olduğunu düşünmek mümkün değildir.

Sonuç

Türkmen bahşılık geleneğinde bahşılar repertuar özellikleri açısından “tirmeci” ve “destancı” olmak üzere iki zümreye ayrılmış olsa da bütün bahşılardan tirme söyleme geleneğiyle yakın bir alakası vardır. Bahşılar mesleğe öncelikle dutar çalmayı ve geleneksel ezgileri icra etmeyi öğrendiklerinden repertuarlarında mutlaka “tirme” denen şiirlerden bulunur. Ayrıca sadece destan anlatan bir bahşıdan bahsetmek de neredeyse mümkün değildir. Destancı bahşılar, destan anlatmaya başlamadan önce tirme şiirlerden söylerler. Dolayısıyla tirmeler, destan anlatma geleneğinin hem metin hem de bağlam özellikleri üzerinde etki bırakmıştır.

Destan anlatıma giriş vazifesi gören tirme kısmında bahşılar, kendilerini destan anlatmaya hazır hale getirirken, dinleyiciler de bu sırada kendilerine uygun bir yer bulup destan dinlemeye hazır hale gelirler. Destancı söylediği tirmelerle dinleyicinin hangi destanı dinlemek istediklerini ölçmeye çalıştığı gibi, destan icrasının ne zaman başlayacağını da yine bu bölümde haber verir. Bahşının nasihat verdiği, dinleyicilerin öğüt aldığı tirmeler, bazı destanların bünyesinde de yer alabilir. Ezgi ve metin açısından herhangi bir değişikliğe uğramadan destanda yer alan tirmeler, destan geleneğiyle yakın bir alaka içinde olduklarını gösterir.

Destan metinlerinde yapısal bir bölüme kavuşamamış olmasına rağmen tirme söyleme bölümü, destanların metin ve bağlam özelliklerinin tespitinde önem arz etmektedir. Özellikle anlatım ortamıyla ilgili önemli bilgiler içeren bu kısmın tahlili, destan icrasıyla önemli sonuçlar vermektedir. Bu bakımdan bugüne kadar tespit edilen destan metinlerinin başlangıç kısmında tirme şiirlerine yer verilmemiş olması büyük eksikliklerdir. Günümüzde özellikle Türkmenistan’ın kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde anlatılmaya devam edilen destanların tirmelerle birlikte kayıt altına alınması ve destanlardaki şiir bölümlerinin ezgileriyle birlikte derlenmesi büyük önem taşımaktadır. Kısacası Türkmen destanlarının tespiti ve incelenmesi aşamalarına bahşılık geleneğindeki tirmeler

ler ve tirme söyleme geleneğinin dâhil edilmesi, bölgedeki destan geleneğinin doğru bir şekilde tahlil edilmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Alptekin, Ali Berat (1997). *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Abdillayev, Öde (1996). *Miras hem İhlas*, Aşgabat: Ruh.
- Aşirov, Akmuhammet (1992). *Köne Güzer*, Aşgabat: Türkmenistan DNÇB.
- Fedakar, Selami (2003). “Özbek Destan Geleneği ve Rüstem Han Destanı”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Gılcov, Agamirat (1995). *Aydım-Saz Terminleri*, Çärcew: Miras Önümçilik Kârhanası.
- Goçmiradov, Hocamirat (2010). *Türkmen Halk Dörediciligi*, Aşgabat: Türkmen Dövler Neşiryat Gulluğı.
- Gulliyev, Ş. (1985). *İskusstvo Turkmenskih Bahşı*, Aşgabat: İlim.
- Kominek, Slawomira Zeranska-Arnold Lebeuf (1997). *The Tale of Crazy Harman The Musician and the Concept of Music in the Türkmen Epic Tale, Harman Dâli*, Warsaw: Academic Publications Dialog.
- Kominek, Slawomira Zeranska (2005). “Türkmen Geleneksel Müziğinde “Yol” Kavramı”, *Folklor/Edebiyat*, çev.: Ayten Kaplan, 11(42), 241-254.
- Kurbanova, Dzhamilya (2000). “The Singing Tradition of Turkmen Epic Poetry”, *The Oral Epic: Performance and Music*, ed.: Karl Reichl, Berlin: Verlag für Wissenschaft und Bildung, 115-128.
- Miradov, Amanbay (1992). *İlaman Bağşı hem de Onuñ Edebi Folklor Mirası*, Aşgabat: Magarif.
- Orazgılıyov, Yazgılıç (2014). “Magtımğulı ve Nusgavı Bağşıçılık Sungatı”, *Könül Gözgüsi Magtımğulı-nın 290 yıllığına Bağışlanan Makalalar Yığındısı*, Aşgabat: Türkmenistan’ın İlimler Akademiyasının Milli Golyazmalar İnstituti.
- Recebov, A. (1995). *Bağşılar, Aşgabat 3: Ahal Velayatının Bağşı-Sazandaları, Şahırları ve Estrada Ay-dımçıları Barada*, Aşgabat: Türkmen Sazçılık Cemgiyeti.
- Reichl, Karl (2002). *Türk Boylarının Destanları (Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı)*, çev.: Metin Ekici, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Seyitmıradov, K.-Ş. Halmuhammedov (1976). *Türkmen Folklorı Hâzirki Zamanda*, I Kitap, Aşgabat: İlim.
- Şahin, Halil İbrahim (2011). *Türkmen Destanları ve Destancılık Geleneği*, Konya: Kömen Yayınları.
- Şamuradov, Bayram (2000), “Âşık ve Bahşı Gelenekleri Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Türkmen Dilinin Düşündirişli Sözlüğü, Aşgabat 2015: İlim.